

Rozdział II

Szczyty wychodzą na arenę historii

Na początku wieku szesnastego, czyli u schyłku średniowiecznej historii naszych ziem, wzdłuż doliny pełnowodnej wówczas rzeki Orłanki vel Orli (w swym środkowym biegu była niewiele mniejsza od dzisiejszej Narwi), zaczynają wyłaniać się nieznane wcześniej miejscowości: Topczykały, Koszele, Orla, Werveczki i Nowosielce. Ich ukazanie się w tym czasie na kartach dokumentów nie oznacza wcale, że dotychczas nie istniały. Przeciwnie, pojawiły się wówczas w źródłach pisanych, w związku ze zmianami statusu własnościowego. Do tej pory należały do kilku właścicieli, teraz następowało ich komasowanie w rękach jednego. Był nim Michajło Bohusz Bohawitynowicz, jeden z najmożniejszych magnatów w ówczesnym Wielkim Księstwie Litewskim.

Jego dziad – Bohawityn herbu Korczak, pojawił się w zapiskach dokumentalnych już w 1431 r., jako zwolennik wielkiego księcia litewskiego Świdrygiełły. Sam Michajło Bohusz prześcignął swych przodków w dążeniu do godności państwowych i polepszaniu statusu majątkowego. Na początku był pisarzem litewskim, potem namiestnikiem kamienieckim, słońskim i żyżmorskim, wreszcie marszałkiem i podskarbisem ziemskim litewskim. Według opisu wojska z 1528 r. wystawiał on w sumie 78 konnych ze swych białorusko-litewskich oraz wołyńskich majątków¹. Wśród tych pierwszych była już wówczas nowo utworzona włość orlańska. Do jej tworzenia Bohawitynowicz dochodził sukcesywnie.

Najpierw, drogą zamiany, od Iwana Rezańca i jego zięcia Waska

Dmitrowicza, nabył sióło Topczykały. Bohusz oddał im za to dwór Steckowski w powiecie słonimskim. Zygmunt I potwierdził tę transakcję w październiku 1512 r., w czasie, gdy Bohowitynowicz był już namiestnikiem kamienieckim². Pół roku później w jego ręce trafiły Koszele oraz Werweczki, wieś obecnie nie istniejąca (leżą tu grunta kolonii Antonowo). Dotychczas były one własnością diaka hospodarskiego (pisarza) Jeska Iwanowicza, który otrzymał je za zasługi od Aleksandra Jagiellończyka – *именья имел з данины брата нашего славное памяти короля Александра его милости*³. W zamian za Koszele i Werweczki oraz ziemie nazywane *Laszkowszczyzna* i *Szyłowszczyzna*, Bohusz przekazał Iwanowiczowi dwór w powiecie trockim, należący wcześniej do księcia Michała Glińskiego⁴. W tym mniej więcej czasie w ręce Bohowitynowicza przechodzi Orla, z której Jesko Iwanowicz nie uczynił miasta, jak tego sobie życzył wielki książę. Dopiero Bohowitynowicz i jego następcy stworzyli tu prawdziwe centrum dóbr, z kompleksem dworskim i założeniem miejskim z rynkiem i ratuszem.

Dobra orlańskie leżały na styku Puszczy Białowieskiej i Bielskiej. Aby uniknąć nieporozumień granicznych, Zygmunt I polecił Andrzejowi Borysewiczowi Łosce, leśniczemu podlaskiemu, rozgraniczyć dobra: Koszele i Topczykały od Puszczy Białowieskiej Królewskiej⁵. Granica przebiegała wówczas około pięciu kilometrów na południowy wschód od dzisiejszej Orli.

W kontekście Bohuszowej, gospodarczej ekspansji na miejscowości położone na zachód od Puszczy Białowieskiej, można się tylko domyślać, że chciał on przejąć również inne sąsiednie dobra. Poza zasięgiem były raczej, położone w okręgu miejskim Bielska, Spiczki, Parcewo czy Hołody, lub wsie leśnictwa bielskiego: Morze i Zbucz. Pozostawały dobra Szczytów, od północy graniczące z gruntami wsi Werweczki i Krywiatyce.

Trudno na razie ustalić, który z możliwych Szczytów herbu Jastrzębiec uzyskał prawo władania gruntami, poprzez Orłankę graniczącymi z hołodowską częścią okręgu miejskiego bielskiego. Ośrodkiem ich dóbr stał się dwór dziedziółowski, położony nieopodal dawnej, nieistniejącej dziś osady.

Szczytowie, nazywani też Szczytowskimi lub Szczytowiczami, byli ruskim rodem o dawnych tradycjach szlacheckich. Za swe zasługi otrzymywali od wielkich książąt kolejne majątki, w tym również na Podla-

siu. W połowie XV w. Kazimierz Jagiellończyk nadał Jakubowi Janowiczowi Szczytowi wójtostwo Batikowice (Baciki) koło Siemiatycz z prawem dziedziczenia⁶. W 1469 r. Jakub Szczyt przekazał je diakowi Fedorowi Sasinowi, zatrzymując jednocześnie prawa do dzierżawienia dóbr. Po Jakubie Batikowice przejął jego syn Stanisław, znany niechlubnie z tego, że z bliżej nie znanych przyczyn powiesił Stefana, syna Fedora, który po ojcu przejął wójtostwo batikowickie⁷.

Interesujące nas Szczyty zawdzięczają swą nazwę właśnie temu rodowi. Szczytowie byli właścicielami Dzieńciołowa na pewno już w 1522 r. Wówczas to Jan Jakubowicz Szczytowski spierał się z Bohuszem Bohawitynowiczem o ziemię⁸. Widzimy więc konflikt interesów dwóch możnych. Szczyt, podobnie jak Bohusz, był marszałkiem gospodarskim, a do tego jeszcze namiestnikiem mohylewskim. Stali więc naprzeciw siebie dostojnicy, prawie równi godnościami. Rywalizację o dominację gospodarczą w tym rejonie Ziemi Bielskiej wygrali jednak właściciele dóbr orlańskich, poszerzając sukcesywnie swój zasięg o kolejne miejscowości. W 1577 r., gdy Orla należała do księcia słuckiego Juryja Olelkowicza i jego żony Katarzyny z Tęczyńskich (wnuczki Bohusza Bohawitynowicza), włości te obejmowały już wówczas następujące miejscowości: Koszele, Werweczki, Topczykały, Szermie, Koszki, Toporki i Ruduty⁹. Wszystkie wymienione wsie, bez Orli, zajmowały 180 włók, czyli ponad 3000 hektarów. Ówczesne prywatne dobra szczytowskie były kilkakrotnie mniejsze.

Aby pozyskać nowe grunta pod uprawę, Szczytowie musieli zajmować się trzebieżą lasów. Porastały one dużą część terenów późniejszego folwarku Grabniak i Karolin, stanowiąc naturalną granicę dla wsi leśnictwa bielskiego – Czyżów i Zbucz. Na południu miały

8. Herb Jastrzębiec; oprócz Szczytów nosiło go blisko 750 rodów w Wielkim Księstwie Litewskim i Koronie Polskiej

one połączenie z lasami dóbr orlańskich, które z kolei sięgały do Puszczy Białowieskiej. Wymownym świadectwem dawnej lesistości wschodniej części dóbr szczytowskich jest wspomniany Grabniak (*Hrabniák*). Nazwa ta obejmuje wszystkie pola północno-wschodniej części gruntów wsi Szczyty Dzięciołowo oraz sąsiadujące ziemie wsi Czyże. Ze szczytowskim *Hrabniakiem*, od północy, graniczy duże uroczysko o nazwie *Hhuch*, położone już w obrębie gruntów wsi Krzywa. Jeszcze na dziewiętnastowiecznych mapach widzimy tu duży las. Do dziś zresztą wspominają o nim starsi mieszkańcy Krzywej. Znamienne, że przez uroczysko *Hhuch* (od: *htuchij lies* – stary, gęsty las) przechodzi droga o nazwie *Liesnája*¹⁰. O dawnej lesistości tego terenu mówią również nazwy dolin: *Lipnik* oraz *Smolanka*. Tę ostatnią nazwę tłumaczy się eksploatacją smoły drzewnej (por. *Smolanaja Piecz* przy kolonii Grabniak). Las sosnowy porastający grunta wsi Krzywa był bowiem bardzo żywiczny. Jeszcze dziś wskazuje się na stodołę, zbudowaną z tamtego drewna. Teren obecnego lasu krywlańskiego, porastającego słabej jakości grunta na zachód od wsi, w wieku szesnastym natomiast stanowił w dużej części grunta uprawne.

Powróćmy jednakże do Szczytów z pierwszej połowy szesnastego stulecia. Znany nam już Jan Jakubowicz Szczytowski, marszałek hospodarski, odszedł z tego świata, nie zostawiwszy męskiego potomstwa. Jego córka wyszła za mąż za Jana Irzykowicza Olechnowicza, wnosząc mu w posagu dobra Baciki koło Siemiatycz oraz Szczyty, jak również herb rodowy. Odtąd Irzykowicze, obok Leliwy, będą używać również znaku Jastrzębca¹¹.

Protoplastą nowego właściciela Szczytów był Litwin Monwid, który herb Leliwa przyjął na unii horodelskiej w 1413 r. Nowego nazwiska rodowi udzielił jego wnuk – Jerzy Olechnowicz, zwany Irzykiem. W nomenklaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego Jan Irzykowicz, nowy dziedzic na Szczytach, zajmował dość znaczną pozycję. Był dworzaninem królewskim oraz podkomorzym mielnickim i drohickim. Urzędy te przejął potem również jego syn – Kasper Monwid, który, będąc dworzaninem królewskim, zasłynął ze skutecznych działań przy wykupieniu starostwa brańskiego i dóbr królewskich na Podlasiu. Od 1576 r. dzierżył również wójtostwo w Bielsku¹².

W czasie, gdy w Szczytach usadawiają się Irzykowicze, na kartach historii pojawia się drugi człon nazwy dóbr – Dzięciołowo lub Dzię-

ciółowo. Ich centrum należy lokować w miejscu nieistniejącego dziś dworu Szczyty Dzieciółowo (lokalna nazwa terenowa – *Dziendzieńtówszczyzna*), położonego na północ od drogi Bielsk-Hajnówka. O dziedzicznym Dzieciółowie wspomina płyta nagrobna zmarłego w 1616 r. Przeclawa Monwida, syna Kaspra Irzykowicza, znajdująca się w kościele w Turośni Kościelnej. Droga koligacji rodzinnych miejscowość ta przez pewien okres należała właśnie do Przeclawa Irzykowicza.

Otwartą kwestią jest przynależność parafialna ówczesnych Szczytów Dzieciółowa. O

ile Irzykowicze byli już wówczas rzymskimi katolikami, ludność służebna w większości wyznawała prawosławie. Właściciele majątku, nawet niewielkiego, zazwyczaj starali się w jego centrum fundować cerkiew. Nie wiemy, czy tak było w przypadku szesnastowiecznych Szczytów, można się tego tylko domyślać. Uroczysko, na którym w 1785 r. ufundowano cerkiew, nosiło dawną nazwę *Kościółek*¹³. Jeżeli nawet nie było tu wcześniej cerkwi parafialnej, mogła tu stać świątynia filialna, należąca do parafii św. Symeona Słupnika w Orli. Po raz pierwszy wzmiankowana jest ona na początku XVI wieku, kiedy Bohusz Bohawitynowicz zatwierdził przywilej dożywotniego probostwa o. Karpowi i diakonowi o. Zacharjowi. W dokumencie czytamy o tym: *A dał jeśmi dierżati Popu do śmierti a po joho żywotie jeśli budet syn umiети hramoty a schoczet tuju Cerkow Bożju miети i on majet tuju Cerkow dierżati i tuju zemlu zawsim tym majet pachati po tomu kak jeho baťko dierżati na to jeśm im dał...*¹⁴. Przywilej ten potwierdził w 1548 r. zięć Bohusza Stanisław Tęczynski¹⁵. W szesnastym wieku w Orli powstała również druga cerkiew – zamkowa św. Jana Teologa. Stała się przez to znaczącym ośrodkiem prawosławia, emanującym i na sąsiednie Szczyty.

W 1591 r. wieś posiadała 40 włók osiadłych oraz młyn. W sąsied-

9. Herb Leliwa Irzykowiczów

twie znajdowało się pięć włości, należących do kościoła NNMP w Bielsku, tworzących tzw. Szczyty Plebańskie. Świadczy o tym zapis w księdze poborowej z 1577 r.¹⁶ Dzięciołowscy rzymscy katolicy, a takimi w końcu szesnastego wieku byli właściciele, należeli do kościoła bielskiego. Większość poddanych była prawosławna i należała do parafii w Orli. Mieszkańcy Hołodów modlili się w cerkwiach bielskich, a Krzywaj – w strzeleckich Czyżach, z którymi byli historycznie i mentalnie związani. Wielce prawdopodobne, że Krzywaj posiadała również własną, filialną świątynię. Według przekazów, jeszcze w wieku dziewiętnastym, pośrodku wsi, nad jednym ze źródeł strumienia *Lipnik* stała drewniana kaplica¹⁷. Woda z krynicy posiadała moc uzdrawiającą. Jeszcze dziś miejsce to jest podmokłe i niezabudowane.

¹ Jednego konnego wystawiano średnio od 3-4 zależnych poddanych.

² *Metryka Litewska*, t. 8, s. 461, Wilno 1995. *Болен он и напотом будучи его наследки тьи имения прывавити и розьщирити, и людьми осадити, и к своему лепшому и вжиточному обернути, как сам налелеи розумеючы. А староста наш бельский и иньи врадники наши там будучи не маюот ему ни в чом тых имение переказы чынити ани во што ся уступати. А который бы подданыи наши хотели добровольно збоже на млыны его возити молоти, того ему пожитку не маюот забороняти...*

³ Tamże, s. 462.

⁴ Michał Gliński (1470-1534) herbu „Glińscy” pochodził ze znanego rodu książęcego w WKL o korzeniach tatarskich; posiadał znaczne majątki ziemskie na Podlasiu, m.in. Goniądz i Rajgród. Za spisek przeciwko Zygmunтови Staremu i próbę utworzenia niezależnego księstwa na wschodnich ziemiach WKL był zmuszony do ucieczki wraz z rodziną do państwa moskiewskiego, wszystkie jego majątki, w tym podlaskie, były skonfiskowane.

⁵ Nacyjonalny Histaryczny Archiu Bielarusi u Mińsku, F. 694, op. 4., k. 7, *rejestr dokumentów ściągających się do granic majątności Orli*.

⁶ Litewsko-ruski ród Szczytów osiadł początkowo w rejonie wsi Granne ziemi drohiczyńskiej. Jak pisze A. Jabłonowski „dobra te ich rozerwane przeszły w obce, spowinowacone domy Kostewiczów, Niemierów i Irzykowiczów”, A. Jabłonowski, *Źródła dziejowe....., Podlasie*, cz. 3, s. 50; por. A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny, Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998, s. 86. Wnioskując z piastowanych godności przez przedstawicieli kolejnych pokoleń rodu Szczytów, ich głównym siedliskiem była wschodnia Białoruś. Wspomnieć należy tu znanego już Jana Jakubowicza, namiestnika mohylewskiego, Krzysztofa Benedykta Szczytta, kasztelana smoleńskiego (zm. 1720) oraz Józefa Szczytta, kasztelana mściławskiego (zm. 1744).

- ⁷ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu*, Wrocław 1959 s. 95; D. Michaluk, *Ziemia Mielnicka województwa podlaskiego w XVI-XVII w.*, Toruń 2002.
- ⁸ Nacjonalny Historyczny Archiw Biłarusi u Mińsku, F. 694, op. 4., k. 7, *rejestr dokumentów ściągających się do granic majątności Orli. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, Kórnik 1994. s. 243.
- ⁹ Jabłonowski, *Źródła...*, *Podlasie*, t. 6, cz. 1, s. 182.
- ¹⁰ W obrębie wsi Szczyty, Krzywa i Hołody prawie całkiem nie znaleziono nazw terenowych, bezpośrednio mówiących o trzebieży lasów. Ich obfitość występuje natomiast na terenie byłej włości orlańskiej. W poszczególnych wsi możemy znaleźć nazwy, mówiące o karczowaniu i wypalaniu lasów: Wyterby, Żarka, Podzarje, Wypalanka, Wyżar; por. D. Fionik, *Лясы Арлянскай воласці ў XVI-XVII ст.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2000, nr 14, s. 188.
- ¹¹ J. Maroszek, W. Wilczewski, *Epitańium Przecławia Monwida Irzykowicza odkryte w kościele w Turośni Kościelnej*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 3, s. 54.
- ¹² Tamże; D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XV-XVII w.*, Toruń 2002, s. 91.
- ¹³ Archiwum parafialne w Szczytach, Akta fundacji cerkwi w Szczytach z 1785 r.
- ¹⁴ o. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemska na Białostoczczyźnie w XVI – XX wieku*, Białystok 2005, s. 282.
- ¹⁵ Tamże.
- ¹⁶ A. Jabłonowski, *Źródła dziejowe*, t. 6, cz. 1, s. 182; *Dokumentacja ewidencyjna parku w Szczytach Dziesięciowie*, oprac. Ewa Bończak-Kucharczyk, 1978, k. 2.
- ¹⁷ Relacja Grzegorza Strelczuka.